

КРАСИМИР ПАНОВ

ТЕРВЕЛ

chitanka.info

През лятото на шестстотин деветдесет и пета година избухна бунт в столицата на ромеите Цариград. Бунтовниците успяха да свалят от престола императора Юстиниан II, а приближените му да избият с голяма жестокост. Самият Юстиниан бе завлечен от тълпата на хиподрома^[1]. Тук пълководецът Леонтий, който възглавяваше бунта, милостиво повели да отрежат носа и ушите на досегашния владетел, а живота му пощади. Сваленият император бе изпратен на заточение в град Херсон, на полуостров Крим (задгранично владение на Византия).

На мястото на Юстиниан противниците му поставиха за владетел Леонтий.

Цели девет години преживя в Херсон Юстиниан, наречен заради отрязания си нос Ринотмет (Носообрязан). Лютата му ненавист към онези, които го лишиха от власт, унижиха, измъчиха и прокудиха, растеше с всеки изминат ден. А когато се погледнеше в сребърното си огледалце, изпаднаше в истински бяс. В безсилна ярост той стискаше пестници и бълваше проклетия и закани. И понеже това се случваше често, намериха се люде, които „услужливо“ се погрижиха думите му да станат достояние на управниците в Цариград. До известно време това предизвикваше само смях и подигравки. Но един ден „доброжелатели“ предупредиха Носообрязания, че херсонци подготвят задържането и изпращането му в престолнината. Юстиниан успя да забегне при хазарите и там помоли за помощ техния хаган. Владетелят го прие гостолюбовиво и даже го ожени за една от дъщерите си, но помощ не пожела да му даде. А Византия проводи пратеничество, което с дарове и със заплахи поиска предаването на знатния беглец.

Усетили, че положението става несигурно и опасно, Носообрязаният и малцина негови приближени, които споделяха изгнаничеството му, се решиха на дръзко и рисковано начинание. Те наеха две корабчета и се впуснаха през бурните вълни на Понтийско море^[2] в западна посока. Тръгнаха към бреговете на онази страна, народът на която за непродължително време не само бе отвоювал доста земя от империята, но беше я принудил да признае неговата държава и дори да ѝ плаща данък. Името на тази държава беше България.

По същото време владетелят на хазарите уверяваше византийските пратеници, че Юстиниан е напуснал страната му. Но

дали е заминал при сарацините или към земята на персите, това не можел да им каже...

Близо до мястото, където река Истър^[3] се влива в Понтийско море, преди повече от двадесет години българите бяха построили масивно дървено укрепление. Охраняваше се от силен граничен отряд под началството на багаина^[4] Акум.

В късния следобед на един ветровит октомврийски ден стражникът, който пазеше на високата дървена кула, трепна, сложи длан над очите си и напрегнато се взря. На хоризонта сякаш изведнаж бяха изникнали две черни петънца, които се люшкаха насам-натам. Стиснал здраво дръжката на копие, войникът продължаваше да се визира. Да, нямаше съмнение, бяха кораби. Стражникът хвана рога, който висеше на гърдите му, и го вдигна до устните си. Тревожният сигнал предизвика шум и тропот в укреплението. По тясната стълбичка към кулата с големи скокове притичаха Акум и багатура Грот. Войникът мълчаливо им посочи към морето. Дватама се приведоха с ръце над очите. По знак на Акум трикратно проеча продължителен тръбен зов.

След броени мигове от войнишките помещения и вкопаните в земята къщурки наизскачаха бойци. Те навличаха тичешком кожуси, препасваха колани с окачени криви мечове, премятаха лъкове и кожени колчани, претъпкани със стрели. Върховете на къси и дълги копия светнаха в яки десници, звъннаха обковани в тънко желязо щитове. Други бойци вече извеждаха оседлани коне от конюшните. Скоро отрядът, разделен на конници и пешаци, застана на малката стъгда в средината на укреплението. Акум, невисок, набит и плещест, с къса брада и три плитки, които се спущаха назад изпод шлема му, се упъти последен към готовите бойци. Пред тях го очакваха двамината багатури — Еслас, яхнал сивкав кон, който ровеше с копита пред себе си, и Грот. Като сочеше с десница, багаинът повели:

— Есласе, ще изведеш петдесет конници навън в ракиката. Десетмина тук ще останат. Грот да ти даде двадесет от пешаците. Останалите осемдесет — по бойниците и кулите! Всичко да е готово за сражение. Есласе, добре гледай знаците им от кулата!

Разтвориха вратите на укреплението. Над пълния с вода окоп, който го ограждаше отвсякъде, прехвърлиха дъсчен мост. Водени от Еслас, един след друг преминаха ездачите, подире им се изнизаха и пешите бойци. Защитниците на укреплението с готови лъкове заеха местата си.

През това време Акум отново се беше изкачил на кулата. Корабите бяха наближили и се виждаха ясно. Бяха двумачтови хеландии^[5]. Измина доста време, докато стигнат брега. Вече добре се виждаха изпокъсаните им платна. Един от корабите, по-големият, леко бе полегнал към лявата си страна.

Край устието при десния ръкав на Истър те хвърлиха котвите си. От наведената хеландия спуснаха лодка с четирима души, които загребяха към брега. Скрытите в шубраците българи и тези от укреплението следяха лодката, която скоро заби нос в пясъка. Четиримата скочиха в плиткото и я изтеглиха на сухо. След това се прекръстиха до три пъти. По дрехите на непознатите се разбираше, че са ромеи. А от атлазеното, общито със сърма облекло на единия от тях личеше, че е знатен и техен началник. Троицата държаха къси копия, а един и тръба. Знатният бе препасан с къс меч.

Пришълците неспокойно се огледаха наоколо, поправиха дрехите и сандалите си и тръгнаха право към укреплението. Като понаближиха, те обърнаха копията си надолу в знак на мир и човекът с тръбата трикратно изсвири. Спряха до самия окоп и знатният вдигна десница:

— Идваме с мир и молим за гостоприемство. Искаме да говорим с вашия друнгарий^[6]! — извика той по ромейски. Тръбачът сви шепи и повтори думите му на завален български език.

На стената се появи Акум.

— Аз съм багаинът на тази крепост. Кой сте и отде идете? — запита той. Ромеецът с тръбата преведе, после знатният заговори бавно и тихо. Другият високо запревежда:

— Говори архонт^[7] Стефан, служител на Юстиниан, законният василевс на ромеите, синът на императора Константин Погонат... Идем от далечната страна на хазарите. В морето се надигна буря, но с помощта на бога дойдохме читави. Моят господар те поздравява и моли за гостоприемството ви, и още — да известите на вашия хан за него.

Като чу тези думи, Акум заповяда да ги пуснат вътре.

Малко по-късно двамина от ромеите излязоха от крепостта и с лодката доплуваха обратно до корабите.

Късно привечер с тридесетина човека на брега стъпи Безносият Юстиниан. Хората му предадоха оръжията си на двамата багатури, които ги посрещнаха с войниците. След това заведоха всички в крепостта.

Рано на другия ден двамина бързи гончии напуснаха укреплението и се отправиха към Плиска.

Докато чакаше отговора на българския хан, бившият император живееше с хората си в крепостта. Развличаше се, като излизаше на лов и риболов с багаина Акум из делтата на Истър. С нескрит интерес Юстиниан наблюдаваше живота в малката крепост, гледаше как се трудят и непрестанно се обучават във военно дело представителите на този неголям народ, който преди двадесет и четири-пет години нанесе тежко поражение на бащината му войска. Особено любопитство предизвикаха у него малките българчета, които не губеха времето си в празни игри, а непрекъснато се упражняваха в езда и стрелба с лък от коня или пешком, учеха се да хвърлят в мишена копията си или да мятат аркан. Учудваше се и на жените, които в своите красиво ушити кожени дрехи препускаха конете си наравно с бойците. Много от тях изкусно държаха лъка и ходеха на лов заедно с мъжете си. Често знатният гостенин усмихнат се заяпваше в девойките и децата, но скоро отгатваше в лицата им прикрито отвращение и присмех и се сещаше колко е обезобразено и грозно някога красивото му лице. Тогава безумният гняв и раздиращата болка се събуждаха в него. Сгърчил лице, с притворени очи, той си припомняше ужасните мигове на обезобразяването му и без да ще, изохкваше глухо. В такива мигове, като целебно средство, Безносият си представяше, че влиза победоносно в Цариград и във въображението му се рисуваха картини на страшно отмъщение над тези, които му отнеха трона и го осакатиха. И отново тежка въздишка се откъртваше от гърдите му. Ще помогне ли българският хан? Или ще го изгони от владенията си? А може и да го предаде на враговете му. В такъв случай по-добре би било сам да се убие...

Отговорът дойде по-бързо, отколкото очакваше бившият василевс. Заедно с гончиите пристигна дружина войници с коне и походни шатри за Юстиниан и хората му, предвождана от копана

Карач. Той вежливо се поклони на гостенина и разказа, че от малък бил обучаван на гръцки език от възпитател ромеец. Затова ханът сега изпратил него с приятното задължение да покани и отведе знатния гостенин в Плиска.

Носообразаният, който това и чакаше, благодари на Акум за оказаното гостоприемство и без да губи време, на следната утрин потегли за столицата на българите.

Дружината и гостите препускаха два дни през Малка Скития^[8]. Това беше обширна хълмиста равнина, прошарена с гори. Из необгледните поля пътниците видяха големи стада коне и друг добитък, край които се надпреварваха с жребчетата си пастирите — момчета и войници. Покрай селищата, заобиколени с насип и ограда от тръни и дървета, се редяха добре обработени ниви. Из тях сега оряха и засяваха мъже с обръснати глави, а редом с тях — и жени с красиви мургави лица, скрили косите си под разноцветни сокаи.

Сутринта на третия ден дружината излезе на широко поле, оградено отвсякъде с възвишения. Не измина много и в далечината пред тях се очерта, догдето стигаше погледът, дълъг насип.

— Там е Плиска — посочиха на Юстиниан.

Неколцина ездаци подгониха конете си напред, да предизвестят за гостите.

Скоро дружината достигна големия насип, пред който зееше дълбок и широк ров. Самият насип завършваше с висока стена от дървета, пресечена на места от дървени и овални каменни кули. По спуснатия мост гостите и придружителите им влязоха в обширна тревиста поляна, из която пасяха стада коне. Наоколо бяха пръснати шатри и угледни дървени къщички. Далеч напред, се забелязваха по-големи постройки от камък и дърво. Оттам вече препускаха насреща им конници. След малко двете групи се срещнаха. Начело на посрещачите яздеше Тервел. По това време ханът на българите беше около четиридесетгодишен, но изглеждаше по-млад. Изпод позлатения шлем се спускаше тъмнокестенява коса, въсите — черни и продълговати, бяха извити надолу под късо подстриганата брада. Лицето му, бронзово от вятъра, бе красиво, с прав нос и малко широки уста, леко скулесто. Изпод витите вежди лъщяха тъмни любопитни очи.

Тервел спря коня си пред Юстиниановия и сложи ръка на гърдите си.

— Привет на теб, благородни Юстиниане, сине на славния василевс Константин Погонат от великия Ираклиев род. Добре дошъл в страната на българите! — поздрави го той, а тълмачът^[9] до него бързо преведе. Юстиниан вдигна десница по римски обичай.

— Привет на тебе, владетелю на юначните българи, наследниче на великия хан Аспарух от покрития със слава род Дуло! — поздрави в отговор той и неговият тълмач също преведе.

Тервел се усмихна, загледан в обезобразеното лице на високия си гост.

— Съжалявам, благородни Юстиниане, че сега се виждаме при такова положение. Мисля, за последен път се срещнахме преди шестнадесет лета някъде край южните Родопи. Бях още канартикин. Нападнахме те заедно с войската на чичо ми Кубера, когато преселваше славянското население от Егейските области за Анатолия. Помниш ли? Тогава няхаме възможност да се видим така отблизо. Телохранилите пазеха еднакво добре и тебе и мене...

Лицето на Юстиниан побледня.

— Това беше отдавна, велики хане. Тогава изглеждах другояче. Знаеш, че моите врагове подло ми отнеха прадядовия престол, обезобразиха ме и ме прокудиха надалеч в Крим. Но и натам стана несигурно за мен. Ще ти кажа още сега защо съм дошъл при тебе, някогашния враг — да те моля за помощ. Ще поговорим и ако се согласиш, кълна се в Богородица, ще славиш този миг! — издума Юстиниан. Устните му затрепериха и за да прикрие вълнението си, заглади рижата си брада.

— Чуй ме, Христе-боже, дано се согласи. Друга надежда нямам... Всичко съм готов да му обещаю — молеше се трескаво в душата си Носообрязаният.

Тервел изслуша тълмача. Усмихна се широко и поклати глава.

— Ще поговорим за всичко, благородни гостенино. И кой знае... Баща ти Константин Погонат призна с договор държавата ни. Може би е съдено синът да продължи и разшири това дело — рече той. После обърна поглед и посочи с ръка.

— А сега още веднаж добре дошли в Плиска и в моя аул. Тук няма да намерите разкоша на Константинопол^[10], но щом сте дошли

като приятели, знайте, посрещаме ви като братя...

Юстиниан и придружителите му останаха да прекарат зимата в България. За да не премине някой във Византия и събщи за тяхното пребиваване, Тервел заповяда да се засили охраната на границата. Нови гранични отряди бяха изпратени на юг.

През дългата зима много пъти се срещаха и разговаряха ханът и бившият император. Отрано пролича, че са постигнали съгласие, защото се започна усилена и голяма подготовка във войската. В работилниците на Плиска и на цялото ханство с всеки изминат ден растяха камарите от копия, мечове, шлемове и щитове, колани и конски такъми, кафтани^[11], тумаци^[12] и ботуши...

Багаини и багатури идваха с войници, товареха оръжието, облеклото и снаряженията и прилежно записваха всичко върху дъсчици и мраморни плочки.

Все по-често Плиска се посещаваше и от славянски князе и старейци — едри мъже със светли коси и очи и весели червендалести лица. И на тях даваха от приготвеното оръжие. Мнозина от славянските първенци отиваха при хана и надълго разговаряха с него.

С пукването на пролетта подготовката се засили още повече. Към престолнината прииждаха големи и малки дружини с многобройни резервни коне, стада добитък, шатри и обозни каруци, натъпкани с торби пушено и изсушено месо, юфка, сушени плодове... Водеха ги техните боритаркани, олгутаркани, зератаркани^[13], копани, багаини и багатури. Начело на отрядите, които пристигаха в образцов походен ред, яздеха знаменосците, вдигнали развети бунчуци^[14].

Войските опънаха шатри край града и скоро израсна голям военен лагер. Захващаха се бойни учения, ръководени от пълководците, а често и от самия хан. Пристигна и славянската пеша рат, предвождана от своите князе и дружинници.

Общо над десет хиляди българи и пет хиляди славяни се събраха край Плиска. Тервел преценяваше, че тази сила е достатъчна за намисленото начинание. Походът към Цариград можеше да започне.

В определения ден цялата войска се събра на високото Мадарско поле.

Утринното слънце озаряваше с обилна светлина хилядната рат, построена в подножието на могъщия скален венец, увенчан с непристъпна крепост.

Долу сред наскоро изградените капища^[15] на бога Тангра на видно място стърчеше висок огладен камък. Пред него, точно срещу самата войска, бяха подредени каменни жертвеници, затрупани с пролетни цветя. На един от тях беше привързано едро петнисто куче, което скимтеше и дращеше с нокти по камъка. Сред жертвениците се издигаше могила от прясно нахвърлена пръст, в която бе забит дълъг потъмнял меч. Отстрани на могилата бяха поставени два големи глинени съда с вода.

Към могилата пешком се отправи Тервел, придружен от неколцина стари боили. Пред всички застана ханът, обърна се към воинските редове, вдигна ръце и отправи взор към небето. Така той постоя мълчаливо, а тишината се нарушаваше само от пръхтенето на многобройните коне. После владетелят отпусна ръце, огледа построените конници и пешаци, плъзна взор по безбройните криви острия, над разветите конски опашки, над бунчуците, увенчани с лъвски изображения, над хилядите потни лица, вторачени в него. Тогава ханът посочи към забития меч.

— Поклон, о воини, пред свещения меч на прадедите! — гръмна гласът му, а ехото го поде, повтори и потрети. — Поклон пред великия меч на непобедимия Авитохол^[16], на смелия Ирник^[17], на предостойния Кубрат, на преславния Аспарух!

Разнесе се глух тропот, звъннаха оръжия. Войниците слязоха от конете и коленичиха пред свещения меч. Коленичи и ханът. По насипа пристъпи старият кавхан Баян, издърпа меча и го вдигна високо:

— Мечът на прадедите хиляди пъти е водил българите към победа. Към успех и слава той ще ни поведе и сега. Защото ханът на хановете Тангра, нашият небесен баща, обича своите чеда и няма да се отвърне от тях, докато са смели, силни и справедливи.

Кавханът подаде меча на Тервел, който се приближи до кучето и с един удар го разсече. Двете половини на жертвеното животно затрепериха в конвулсии. Кръвта обля жертвеника и закапа по стените му. Тервел вдигна окървавеното оръжие, вдигна и лявата си ръка и погледна в небето. По знак на Баян бойците шумно се изправиха и се метнаха на конете си. Във въздуха прогърмя:

— Тангра!

И после нестихващо и неудържимо:

— Тангра! Тангра! Победа!

Тервел потопа меча в двата съда, изми го от кръвта и го обърса в кафтана си. След това боилите вдигнаха съдовете и тръгнаха след него. Ханът накваси ръце и започна да пръска бойците. Великанските скали посрещнаха многогласния им възторжен вик и го умножиха. Копията се блъскаха в земята, мечове звънтяха връз щитовете, конете удряха с крак и цвилеха буйно и яростно. Сякаш не хора, а разгневени кентаври^[18] се вълнуваха в смъртна закана.

Откъм лявото крило на построената войска ветрецьт довя дим и мирис на смоли. После проехтя дружен вик. Там славяните даваха своя обет пред боговете си.

На противоположния десен край бе застанал Юстиниан с цялата си свита. Да вярва ли на очите и слуха си? Нему ли щеше да помага това чиличено войнство? Дали, дали ще успее да възвърне щастието си и преди всичко да отмъсти за себе си, за избитите приятели, за десетте години мъчително изгнание?...

До него българските воители, хванали муските^[19] си, шепнеха заклинания за богоугодни дела към своя бог.

Добре бе опазена тайната на Юстиниановото пребиваване в България. Затова, когато пред самите стени на ромейската престолнина внезапно изникна войската на Тервел, сред противниците на Носообразания в града настъпи голям смут.

Българите устройха стана си на няколкостотин крачки от крепостта, между Харсийските и Влахернските й врати, и веднага се заеха да го укрепят с насип и плет. Три дни Юстиниан и приближените му се надвикваха с ромейците отсреща, опитваха се да водят преговори, но в ответ получаваха ругатни и закани. Ала през нощта на четвъртата вечер няколко стари сподвижници на баща му заедно с подкупени стражи го преведоха през една от градските отходни ями. Със своите хора и с група българи, облечени по ромейски, Юстиниан смело влезе в престолнината и се насочи към Влахернския дворец.

Като сметнаха, че той с големи сили вече завзема града, стражи, войска и народ навсякъде му се покоряваха и минаваха на негова

страна. Начело на голяма тълпа войници и граждани с факли в ръце Носообразаният достигна двореца, стражите и тук го приветствуваха и му отвориха вратите сами.

В следващите един-два дена привържениците на Юстиниан нараснаха толкова много, че той доби пълна увереност в победата. Двамината императори, изредили се на трона след свалянето му, бяха заловени и наказани със смърт. Същата участ постигна и голяма част от противниците му и палачите, които го бяха измъчвали. Всички заловени Юстинианови врагове отведоха на хиподрома, където някога той бе обезобразен. Тук те бяха вързани и натъркаляни ничком един до друг по пясъка. Юстиниан тъпчеше с пурпурните си обуца върху главите им, след което те бяха изпратени на смърт. През това време непостоянната константинополска тълпа ликуваше и пееше псалми...

Докато императорът отмъщаваше на враговете си, Тервел стоеше със своята войска извън градските стени, без да взима участие в кървавата разправа. Макар че доста добре познаваше византийските нрави, като научаваше за събитията в града, той понякога не можеше да сдържи възмущението си.

— Говорят за нас, че сме варвари, а са ни задминали трижди. А вярата им във всепрощаващия разпнат бог, къде остана? — разговаряше Тервел с боилите.

Но и след като се заплати с всички, императорът помоли българския хан да остане с войската си, докато се почувствува заякчен на престола и добие признание за властта си от всички провинции в империята.

Чак до есента на седемстотин и пета година престоя българската войска край цариградските стени.

Един хубав септемврийски ден бе определен за заминаване на българите. Още рано сутринта Юстиниан, начело на многобройна бляскава свита и на част от своята гвардия, отиде в стана на съюзниците си. Тук вече беше издигнат висок подиум, на който бяха поставени два трона. Пред тях, построена го очакваше цялата българо-славянска войска. До нея се наредиха гвардейците на Юстиниан, блеснали в позлатените си шлемове и брони. Двамата владетели се изкачиха на застлания с килим подиум. Воинското множество затаи дъх в очакване. И наистина имаше какво да видят този път суровите български воители. Започна се с това, че на Юстиниан подадоха някакъв

вързоп. Той го разгъна и в ръцете му лъсна блестяща хламида^[20]. Императорът я наметна на раменете на Тервел.

— Аз обещах на господаря на българите, че ще слави мига, в който е тръгнал с мене. Сега мога да докажа как Юстиниан държи на думата си! — обърна се императорът към войската и обяви, че провъзгласява своя верен приятел и съюзник за кесар.

Думите на Юстиниан бяха повторени от нарочно поставени глашатаи.

С радостни викове бойците приветствуваха високата титла, първа по ранг след императорската, с която удостояваха техния владетел. Но Юстиниан Ринотмет едва започваше. Той високо обяви, че Византия отстъпва във владение на българите населената предимно със славяни област Загоре — между източния Хемус и Понтийско море.

Дълго нестихващият радостен рев на войските нямаше граници. След това Юстиниан накара Тервел да забие копие то си в подиума. От донесените му сандъци ромейският властелин започна да вади скъпи копринени дрехи и платове и да ги трупа около копие то. Това продължи, докато то се покри до върха. После Юстиниан накара Тервел да хвърли на подиума щита си откъм изпъкналата страна, а до него — бича, който ханът употребяваше при езда. От малки сандъчета, напълнени със златни и сребърни монети, той започна да вади и да ги посипва върху щита и бича, докато ги покри напълно. Като свърши с това, Юстиниан слезе от подиума и направи знак на придружителите си. Голяма група императорски чиновници със сандъчета в ръце тръгнаха подире му и следвайки неговия пример, раздаваха на всеки войник по една шепа злато и една — сребро. Това трая, докато и последният боец беше обдарен. Слънцето отдавна бе прехвърлило връхната точка на небосклона, когато императорът отново се изкачи на подиума и седна до Тервел. Тогава ханът на българите се изправи и се обърна към войската и присъстващите ромеи:

— Днес вашият господар ни награди богато заради помощта, която му оказахме, да си възвърне престола, който по право му принадлежи. И нека се знае, че ние сме завинаги негови верни съюзници. Българите никога не пристъпват думата си и помнят еднакво и доброто, и злото. Могъща Византия, първа в света по слава,

богатство и всички изкуства, може да се уповава на нашата вярност и приятелство!

Дълго нестихващи викове изпратиха думите му. След приветствията на войската двамата владетели се прегърнаха. След това Тервел даде знак на пълководците си. Високо и отсечено прозвучаха повели. Войската бързо започна да се престроява в походен ред. Конският тропот стана тъй силен, че не можеше да се чува човешката реч. После проечеха тръби и рогове, гръмнаха барабани. Високо се вдигнаха сред гората от копия разветите конски опашки. Конницата бавно потегли на север, следвана от славянската пехота, обозните коли и коне.

Край войската вече препускаше с белия си кон Тервел, следван от първите боили.

Така благодарение на голямата далновидност и решителност на Тервел младата българска държава се разшири и увеличи силата си. Тази безкръвна победа и почестите, които получи, спечелиха на българския владетел уважението и доверието не само на неговите поданици, но и между сродните славянски племена извън границите на ханството. За българската държава се заговори почтително в близки и далечни страни.

Три години изминаха в мир. През това време Юстиниан се закрепил на престола. Огради се с хора, които му изразяваха своята вярност по всевъзможни начини, с ласкатели и блюдолизци, които непрестанно хвалеха дарбите, силата и смелостта му. Само в едно го укоряваха мнозина от новите му съветници — загдето отстъпил на българите областта Загоре.

— Сега това скитско племе владее изцяло проходите на източния Хем, а само през тях може да премине наша войска, ако речем да го прогоним отвъд Истъра...

— В Загорската земя се събират най-преките пътища от Долния Истър към Адрианоупол^[21] и Константинопол. Оттам българите могат винаги да ни нападнат...

Такива приказки слушаше императорът не един и два пъти.

И случи се така, че Юстиниан Ринотмет забрави какво дължеше на Тервел, забрави за огромната си благодарност към него. Даже започна да се чувства излъган, измамен от българите. И реши, като

начало, със сила да си върне онова, което им бе подарил преди три години.

След грижлива подготовка Юстиниан приготви за предстоящия поход дванадесетхилядна войска от избрани, добре обучени войници, половината от тях конници. И конете бяха едри и охранени, и оръжието бе от най-доброто. Пълководците, които императорът подбра за тази войска, се надпреварваха да ласкаят Носообрязания за неговата „мъдрост“, „предвидливост“ и „непобедимост“. Всичко това създаде у Юстиниан убеждението, че завземането на Загоре няма да е по-трудно от обикновена разходка. В главата му вече се въртяха планове за разширяване на войната, за разбиване на българите в самата им страна и за тяхното прогонване завинаги отвъд Истрия.

— Тогава вече историята наистина ще ми отреди място до великия мой съименник Юстиниан I, от когото трепереха варварите — унасяше се в сладки мечти честолюбивият Ринотмет.

В късното лято на седемстотин и осма година срещу България потегли флота от стотици хеландии, натъпкани с войници и коне. Войската бе стоварена в пристанището на силната крепост Анхиало^[22], след което се разположи в близката равнина.

Отначало Тервел не можа да повярва на вестта за вероломното нападение на този, с когото се чувствуваше свързан с вярност до гроб. Не вярваше, че може да съществува на света такава чудовищна неблагодарност. От грозната вест беше като болен, цял ден не напусна аула и не пожела да приеме никого. Но на следната утрин покрусеният Тервел отново се бе превърнал в познатия на всички хан с желязна решителност.

Нямаше повече време за губене. Затова вестоносците не препускаха, а просто хвърчаха в различни посоки. Преди пристигането на всички войски Тервел потегли с наличните сили, като поръча отрядите да го догонват по пътя.

Още в полите на Хем започнаха една след друга да се вливат набързо събраните дружини. Така буйният ручей скоро се превърна в пълноводен поток.

На третия ден около обед десетината хиляди български бойци преминаха последните Айтоски възвишения над обширната равнина пред морската крепост Анхиало.

Първоначално Тервел смяташе да причакаат византийците в планинските клисури. Но съгледвачите, които веднага заминаха напред, останаха поразени от гледката, разкрила се пред очите им. От ромейския стан постоянно излизаха конни отряди, придружени от каруци и свободни коне, и се отправяха в различни посоки — да търсят фураж в околните селища, както правилно предположиха съгледвачите. Ромейски челници безгрижно препускаха, знатни ромеи се състезаваха в хвърляне на копие. От лагера долитаха песни и свирня. Виждаха се скупчени войници да играят на зарове и други игри.

Съгледвачите побързаха да се върнат и съобщят всичко на хана. Той свика бързо боилите и пълководците на съвет и им каза:

— Личи си, че Юстиниан още не ни е опознал добре. Преживя месеци сред нас, а не можа да узнае колко време ни е нужно да съберем силите си. Той и не помисля, че може да сме вече тъй близо. И щом подлецът е тъй самоуверен, а военачалниците му — толкова безгрижни, заслужават само едно — да ги нападнем, макар да не сме се още отморили. И то сега, веднага, в следобедна на днешния ден, след като императорът и архонтите си хапнат и полегнат да си починат...

Повечето боили подкрепиха Тервел. Реши се преди боя войниците да обядват с малко сушено месо и кратунка кумис. Предводителите се пръснаха сред войската в планинското подножие...

Слънцето се наклони на запад. След обилния обяд ромейските пълководци побързаха да се приберат в палатките си. Навън, напечени от жаркото августовско слънце, дремеха редките стражи.

Изведнаж остри изсвирвания огласиха височините. Внезапен конски тропот смути задрямалата под зноя земя и от възвишенията ветрилообразно се изсипа лека конница. Долу тя се раздели на два отряда, които връхлетяха ромеите от ляво и от дясно. В стана затрещя тръба, последва я втора, трета. С викове се втурнаха бойците към конете си, предводителите им бясно крещяха разпоредби, пешаци търчаха с копия в ръце. Трудно бе да се изгради боен ред в бъркотията. Нападателят от две страни ги обсипаха с облаци стрели, прелетяха вихрено към крепостта и пак се върнаха. Към ромеите се устремиха нови конни отряди. Те също насочиха своя удар от двете страни на лагера, но малко свиха ъгъла.

Отстъпвайки, враговете се отбраняваха яростно. От крепостта излезе малобройна запасна друнга^[23] и се хвърли в помощ на своите.

Тервел зорко следеше боя от една скала. До него наблюдаваха сражението боили и пълководци. И когато ханът стори знак и заслиза към клисурата, където бяха конете, всички мълчаливо го последваха.

Скрити зад редки дървета и храсталаци, тук очакваха хана главните сили на българската войска. Напрегнатите лица на бойците светнаха, когато видяха владетеля си.

Тервел застана начело, окръжен от военачалници. Надигна се на стремената и обгърна с поглед бойците. Вдигна десница и широко я размаха. Тежко звънна желязо. Стотици и хиляди очи се устремиха към заления от светлина небосвод. Гръмко и страшно прогърмя:

— Тангра! Тангра!

След това високо и повелително отекна ханският призив:

— В б-о-о-о-ой!

Снишени под развяващите се конски опашки, с насочени копия се понесоха конниците. И сякаш истински вихър се разрази над равнината, изтръпнала под грохота на копитата.

Вик на ужас и отчаяние посрещна нападението на елитните хански дружини. В безредно бягство ромеите начело с императора си се юрнаха към отворените врати на Анхиало. Други, които бяха оградени от българите далеч от стените, хвърляха оръжието, коленичеха и молеха за милост. Някои на групи се мъчеха да се отскубнат на юг, но гъсти конни вериги ги пресрещаха и заграждаха отвсякъде.

Като прегази ромейската съпротива, българската войска се устреми към крепостните стени. Тогава анхиалци вдигнаха подвижния мост и залостиха големите, обковани в желязо врати. При тази гледка всички оцелели ромеи отвън се предадоха.

— Какво бе това, какво беше станало? Не беше ли всичко някакъв нелеп мъчителен сън? Къде остана отбраната войска, подготвена с толкова труд и мечти...

Юстиниан седеше, вторачен в кръглото сребърно огледало, затиснал с пестници слепите си очи. Така, съзерцавайки обезобразеното си лице, се самонаказваше той в мигове на яд, унижение и ненавист към самия себе си... Тези грозни дупки, които зееха на мястото на някогашния му красив римски нос!... Той повдигна светлокестенявите си коси над жалките чуканчета, които бяха останали от ушите му.

— Да! Така е, когато действувам прибързано, когато давам воля на суетността си и се оставям да ме подвеждат невежи или злоумишлени ласкатели! Тогава всичките ми дарби сякаш се стопяват и всичко, което съм постигнал чрез тях, рухва. Докога ще греша тъй? Защо, боже, не поумнях след толкова изпитания? — охкаше императорът отчаян и гневен.

Два дни се кри в Анхиало Юстиниан с жалките остатъци от войската си. Като разбра, че българите не мислят да вдигат обсадата, на третия ден той заповяда на войниците да прережат жилите на конете си, същото стори и той със своя кон. След това пред очите на пълководци и бойци строши позлатеното си копие в градската стена.

— В името божие давам клетва! — извика Юстиниан. — Трижди проклет да бъде, ако вдигна ръка още веднаж против Тервел!

Същата вечер оцелелите начело с императора си се качиха на корабите и отплуваха за Цариград.

След този злощастен поход Юстиниан се опита да заглади вината си към Тервел. В България пристигна пратеничество със скъпи дарове за хана и боилите. И с извиненията на императора, който се оправдаваше, че бил подведен.

При преговорите се възобнови старият мирен договор с ежегодния данък, който Империята изплащаше на България. Договорен беше и откупът за освобождаване на многобройните пленници.

* * *

Изминаха няколко години.

Между България и Византия царуваше мир. Империята имаше главоболия по източните си граници, където непрестанно трябваше да отбива нападенията на арабите. Но вместо нататък да насочи вниманието си, византийският повелител бе обзет от желанието да накаже жителите на град Херсон заради недоброжелателното им отношение към него, когато бе изгнаник. Изпратената в тази безсмислена експедиция войска се разбунтува и провъзгласи за император пълководеца си Филип Вардан. Юстиниан отново се обърна за помощ към Тервел, който му проводи три хиляди войници. Но този

път нищо не можеше да го спаси. Без да срещнат съпротива, бунтовниците влязоха в Цариград, а Юстиниан при опит да избяга бе хванат и убит. Същата участ постига и неговия син Тиберий, който се беше укрил в една църква. Във Византия имаше обичай, осветен от времето и превърнал се в закон — прибежното право, което закриляше приютилите се в божия храм. Но ромеите престъпиха този закон, измъкнаха младия Тиберий от църквата и зверски го убиха.

А отрядът, изпратен от Тервел, се върна обратно в страната си. Когато известиха за трагичния край на Юстиниан, българският хан издума:

— Той сам виждаше недостатъците си, но беше безсилен да се пребори със себе си. Затова стигна до този край. — Но усети, че му става мъчно за този изменчив човек, който обичаше големите жестове и неспирно се стремеше към величие, без да има всички качества за това...

След погубването на Юстиниан във Византия за късо време се изредиха двамата императори Филип Вардан и Анастасий II, които отказаха да признаят договорите на предшественика си с българите. На два пъти войските на Тервел, засилени с многобройни славянски дружини, нахлуха в Империята и стигнаха до Цариград.

През тези години Византия почти безспирно воюваше с арабите, които нападаха в африканските и азиатските ѝ владения. Влоши се и вътрешното ѝ положение от непрестанните войни. Аристократите, едрите земевладелци и духовниците все повече грабежа бедния народ. Избухнаха и ожесточени църковни борби.

В годината седемстотин и петнадесета ромеите отново събориха своя владетел. На престола бе издигнат Теодосий III. За разлика от предишните императори той побърза да възстанови мира със северния си съсед. В България бяха изпратени многобройни скъпи дарове, подновен беше годишният данък, потвърдена бе и границата от времето на Юстиниан. Заедно с това двете страни поеха задължението да си предават взаимно бегълците, преминали незаконно границата. Сключен беше и търговски договор.

Теодосий III успя да задържи властта си около две години. Военен бунт прогони и него от престола. За император бе коронясан пълководецът Льв III, наречен Исавър. И новият василевс на ромеите веднага проводи пратеници да уверят българите, че желае приятелство

с тях и че ще зачита договорите, сключени от Теодосий. Лъв III имаше важни причини да постъпва така. Грамадна армия, водена от пълководеца Маслама — брат на арабския халиф Сюлейман, сломяваше византийската съпротива в Анатолия и неудържимо приближаваше към Хелеспонта.

А в Плиска Тервел, който с будно око следеше всичко, заповяда всенародна подготовка за нов, небивал досега по размерите си поход.

На младата българска държава не бе отредено да се порадва на дълъг мир.

В годината седемстотин и седемнадесета безчислените пълчища на Маслама достигнаха Цариград. Хиляда и осемстотин кораба заплашиха града откъм морето, огромна войска, прехвърлена на сушата, обсади престолния град на ромеите и захвана да опустошава Тракия.

Така измина зимата. През пролетта на идната година византийските кораби успяха да нанесат няколко поражения на неприятелската флота. А на сушата завоевателите напразно налитаха към непристъпните цариградски стени. Тяхната войска все повече страдаше от недостиг на храна. Хиляди войници измряха през зимата от глад, студ и болести.

Ала най-голямата опасност за фанатичните последователи на Пророка, тръгнали в негово име да завладеят света, сега идеше от другаде.

Край окопа на Плиска една страшна войска преминаваше пред хана на българите сред възторжения вик на изпращачите. Конски тропот ехтеше, тежко отекваха воинските стъпки, звънтеше оръжие, дъжд от пролетни цветя се синеше над смуглите конници и русите пешаци.

Бойците преминаваха, вперили очи в хана, който ги наблюдаваше от белия си кон, стиснал в десницата си позлатено копие с конска опашка. До него стояха на конете си кавханът и първите боили.

И сякаш нямаха край чиличените редици, както нямаше край и възторгът на струпания народ, вдигнал пестници в поздрав и закана.

Пред отделните дружини и встрани от тях яздеха побелели боили, калени в боевете пълководци, млади челници. По техен знак, щом бойците приближеха Тервел, по-силно забиваха бухалките върху

опнатите волски кожи на барабаните, бодро и тържествено прозвучаваха тръби и рогове.

— Слава, слава! — ехтеше от славянските редове, яки десници размахваха приветствено копия и мечове, бойни секири.

Многобройни обозни коли, покрити с чергила, стада запасни коне и добитък следваха в края на войската, която отиваше на смъртен бой с новия неизвестен и страшен завоевател, покорил с огън и меч готите в Испания, ромеите в Картаген и Пергамон, Септимания и Нарбона — в земята на франките.

* * *

Българите преминаха граничния окоп и навлязоха дълбоко в Югоизточна Тракия. Няколко слаби отряда на нашествениците, които се изпречиха на пътя им, бяха напълно унищожени. В края на втората седмица войската на ювиги хан Тервел прехвърли ниските възвишения северозападно от Цариград и излезе в гръб на огромната войска.

Маслама отдели половината от войската си за борба с новия неприятел.

Около тридесет хиляди броеше войската на българите. Над седемдесет хиляди бойци тръгнаха със заръката да ги сразят. Но в отлика от българите, които идеха бодри и с висок дух, войниците на Маслама бяха измъчени, полугладни, болнави. Мнозина щяха да участвуват в битката пешком, защото конете и камилите им бяха измрели или изядени през зимата.

В ранното утро на четирнадесетия ден откак българите навлязоха в Империята войските застанаха една срещу друга.

Придружен от боили, Тервел премина покрай бойните редове, възви коня си и застана на издигнато място.

— Славни бойци, синове на Кубрата и Аспаруха! — извика мощно ханът. — Далечен завоевател премина морето, обсади Константинопол, плячкосва ромейските и славянските селища в Тракия. Дълго вече продължава борбата и знайте, ако Византия падне, ще дойде наш ред. Ето пред вас е нашественикът — посочи Тервел към дългата тъмна ивица, която се очертаваше на юг. След това гласът му прогърмя още по-силен и страшен:

— Но халифът Сюлейман и брат му едно не са предвидили — че досами ромеите край Хемус живеят и българите. Не зная чували ли са нещо за нас, но сега, кълна се в Тангра, добре ще ни опознаят! Воини и пълководци, князе и боили, да стъпчем нашественика!

Като свърши речта си, ханът даде знак. Предводителите на лявото и дясното крило заеха местата см. После оглушително засвириха с тръбите. Хиляди копия сведоха зловещо върхове.

Както в сражението при Анхиало Тервел хвърли първо в боя крилата. Два успоредни клина с грохот се втурнаха едновременно. Неприятелят също се устреми към тях. Очертаха се тънките копия на бедуините, бялнаха се безбройните бурнуси^[24], засвяткаха шлемове, брони и криви саби.

Два могъщи вика разтърсиха простора:

— Аллах!

— Тангра!

После всичко се смеси в див многогласен рев и вой на хора, коне и камили.

Бодрите конници на Тервел разкъсаха редиците на противника в двата края и неудържимо го тласнаха назад. Под оглушителните звуци на тръби и рогове нови конни отряди се втурнаха от изток и запад. Центърът на неприятеля се разби и се втурна да помага на застрашените крила. Сега ханът даде знак за нападение на средината. Гръмотевичен вик: Тангра! — Победа! — огласи простора. Земята затрепера под тежко бронираната конница, която се втурна, водена от владетеля. Не помогна и саможертвата на онези, които бяха решили да загинат заради блаженствата на Мохамедовия рай. Стоманените редици на българите следваха съкрушително една след друга. Вой на тържество и озверение, на болка и предсмъртен ужас огласяше равнината пред Константинопол. Конете на българите газеха върху купчини от мъртъвци. В гъсти редици хилядна пехота следваше конницата и като помитаща лавина доунищожаваше всичко пред себе си. Обхванати от безмерен ужас, воините на Маслама захвърляха оръжието си и бягаха пред смазващата стихия накъдето им видят очите. Рой стрели неспирно свистяха и поваляха бегълците. Преследвачи и преследвани приближиха стените на обсадения град. Обхванати от паника, обсаждащите войници се вдигнаха и удариха на

бяг заедно с тези, които бяха разбити при сражението с българите, при тържествуващите викове на ромеите от крепостта.

Тръбен ек възвести края на преследването.

Нечувана победа пожъна в този пролетен ден на седемстотин и седемнадесета година войската на българите. Петнадесет години преди французина Шарл Мартел, който разби нахлуващите орди при Пуатие, Тервел спаси Европа от тяхното настъпление в Югоизтока.

Ханът заповяда да се погребат, както подобава, загиналите българи. Разпореди също да се преброят убитите неприятели и да се прибере оръжието им и всичко ценно.

Двадесет и две хиляди бяха стъпканите от българските коне в този ден, както ни известява за това ромейският летописец Теофан.

Маслама изостави обсадата, натовари разнебитената си войска на корабите и побягна през морето. Но по обратния път ги застигна буря и потопа много от тях. Византийски кораби нападнаха останалите и ги довършиха.

* * *

Ведрото небе бе обсипано с едри звезди. В стана на българите празнуваха голямата победа. Звучаха песни, свирня на гусли и кураи^[25]. Бойци и пълководци, българи и славяни, боили и князе вдигаха паници с кумис и медовина, черпеха се и изричаха пожелания. Сред боили и князе се веселеше ханът. Отдавна не бяха го виждали така възбуден и доволен.

На втория ден след битката, когато войската се подреди за тръгване, Тервел обиколи воинските редове, като с вълнение се взираше в лицата на войници и челници. Мнозина от тях бяха с превръзки. Нямахше ги тези, които завинаги бяха напуснали бойните редици, за да останат засипани под могилите, които се издигаха наблизко. Отново ханът закова кон пред победоносната войска, поглади посивелите си коси и приветствува войската:

— Хората идват на земята, живеят добре или зле и си отиват. Остават само делата им, за тях ги славят или корят потомците. И нека тези, които дойдат след нас, знаят и помнят кой разби и прогони отвъд Хелеспонта кръвожадните пълчища на халифа-завоевател! Нека знаят

кой спаси Хемските и Долните земи и земите далеч на север и запад от страшен поробител.

Тервел поспря и огледа редиците. Влага лъсна в очите му. Сведе чело за миг, след това протегна десница към войската. Гласът му проехтя развълнувано:

— Вашата кръв, багатури, не е пролята напразно. Тя струва по-скъпо от златото, по-скъпо от най-скъпоценните камъни и може да се заплати само с вярност и памет. За да се тачи подвигът ви през вековете и хилядолетията!...

„Хората идват на земята, живеят добре или зле и си отиват. Остават само делата им...“ — бе казал Тервел на войниците си и той поиска да увековечи за потомците споменът за своите дела.

Още от съвсем млада възраст го привличаха властно могъщите скали на Мундрага. Тук отколе се извисяваше непристъпна твърдина, тук сега българите бяха съградили светилищата си. Тайнствени пещери се гушеха в исполинските каменни прегръдки, обвити в пълзящи растения. В тях шумолеше ветрецът, сякаш неспирно разказваше за людете, които отколе са обитавали по тези места, трудили са се, обичали са се, сражавали са се с враговете си.

— Тук нека цяла скала бъде превърната в образ, за да спомня за тези, които в най-трудно време се бориха с несломима решителност за утвърждаване на българското име — реши Тервел.

Ръката на хана посочи избраното място.

И скоро пред скалите се вдигна голямо скеле. Владетелят идваше да наблюдава строежа му. После дойдоха майстори с чукове, шила и длета в ръце. Изкачиха на скелето цял сандък с въглени и креда за рисуване...

За кой ли път главният майстор Сабин — висок и слаб, с горящи големи очи, носеше на хана широката глинена плоча. Отмахна конопеното платно, с което беше завита, и му я подаде. Тервел я взе в ръцете си, този път се усмихна и въздъхна доволен.

— Добре, Сабине, това исках да видя аз... Владетелят е яхнал бойния си кон, който с могъща крачка води българите напред, към славни дела... Копието е промушило лъва, който лежи стъпкан под краката на коня — това са победите над нашите врагове... Кучето неотстъпно следва господаря си — символ на верността... Десницата е хванала здраво поводите, а лявата ръка на победителя държи жертвена

чаша... — заговори сякаш на себе си ханът. Сабин забеляза, че ръката на Тервел потреперва. Едва сега видя колко е вече побелял и състарен владетелят.

Сякаш прочел мислите му, ханът докосна десницата на майстора.

— Чувствувам, че не е далеч времето, когато Тангра ще ме повика... Затова слушай внимателно и запаметявай. Като издълбаете конника, тези места наоколо да се огладят — посочи ханът. — Тук, пред него, да се изсекат гръцки писмена, които да разказват за делата, що се извършиха през мое време. Останалите изгладени места ще оставим свободни. Нека тези, които дойдат след мен, да отбележат това, с което се гордеят...

Започна напрегната работа. Дни наред майстор Сабин очертаваше контурите на конника, кучето и лъва. Много пъти го спускаха долу, той се отдалечаваше с присвити очи и преценяваше работата си.

После дойде ред на железните длета, шилата и чуковете. И пак се спускаше майсторът от скелето да хвърли премрежен поглед и прецени изработката. От студената скална гръд все повече израстваше и се открояваше могъщият конник на Тервел.

Близо година продължи работата. А когато всичко бе привършено, ханът богато обдари майстор Сабин и помощниците му.

* * *

По това време бившият император Теодосий III, заточен в манастир, намисли да си възвърне престола. Той поиска съдействието на българския владетел, който склони да му помогне. Но подготовката на заговорника бе навреме разкрита от Лъв III и ханът, като прецени, че Теодосий III няма изгледи за успех, се отказа от начинанието.

Една година по-късно Тервел вече не беше между живите.

Това е последното, което днес знаем за времето на мъдрия държавник и смел войник от великия род Дуло, приемника на Аспаруха, големия българин ЮВИГИ ХАН ТЕРВЕЛ.

---

[1] *Хиподром* — място със съоръжения за надбягване с колесници и за други състезания, подобно на съвременните стадиони.

↑

[2] *Понтийско море* — Черно море. ↑

[3] *Истър* — река Дунав. ↑

[4] *Багаин* — невисоко прабългарско военно звание. ↑

[5] *Хеландия* — неголям двумачтов кораб по онова време. ↑

[6] *Друнгарий* — началник на византийска войскова единица. ↑

[7] *Архонт* — висш военачалник, княз. ↑

[8] *Малка Скития* — Добруджа. ↑

[9] *Тълмач* — преводач. ↑

[10] *Константинопол* — Цариград. ↑

[11] *Кафтан* — кожена дреха до колената. ↑

[12] *Тумаци* — кожени панталони. ↑

[13] *Боритаркани, олгутаркани, зератаркани* — военачалници на отделните области. ↑

[14] *Бунчук* — знаме с конски опашки. ↑

[15] *Капище* — езическо светилище. ↑

[16] *Авитохол* — първият в Именника на българските ханове, смята се Атила. ↑

[17] *Ирник* — син на Атила. ↑

[18] *Кентавър* — митическо същество полукон-получовек. ↑

[19] *Муска* (амулет) — предмет, изображение от дърво, кост или метал, или малка торбичка с различно съдържание, на които са приписвани чудотворни свойства — лечебни, охранителни и пр. ↑

[20] *Хламида* — мантия, плащеница. ↑

[21] *Адрианопол* — Одрин. ↑

[22] *Анхиало* — дн. Поморие. ↑

[23] *Друнга* (250–500 души) — ср. дружина (славянска заемка). ↑

[24] *Бурнус* — платнено покривало за глава. ↑

[25] *Курай* — свирка, подобна на кавал. ↑

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.